

“Гори, моря і велетні” загальна антиутопічна концепція витримана на всіх рівнях. Відзначаючи успіх роману у критиків, Юрій Клен висновок, що в письменстві “ніхто ще не заходив так далеко у фантастичних мріях” [2, 50], навіть такі його літературні попередники, як Густав Майрінк, Еміль Ронігер, Бернард Шоу.

Отже, вияв антиутопічних ознак у творі А.Дебліна дає можливість генологічно закріпити за ним жанрову модифікацію утопії – антиутопію, яка в сучасному літературознавстві набула чітко окреслених прикмет. Юрій Клен, розглядаючи роман А.Дебліна в утопічно-інтерпретаційному ракурсі, звернув увагу саме на такі модерні тенденції твору, які на подальшому векторному шляху літературознавства отримали якісно нову наукову експлікацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аскин Я. Проблема времени. Ее философское истолкование. – М.: Мысль, 1966. – 200 с.
2. Бургардт О. Экзотика й утопія в німецькому романі // *Життя і революція*. – 1926. – № 12. – С. 42-55.
3. Бургардт О. Експресіонізм у німецькій літературі // *Життя і революція*. – 1925. – № 7. – С. 29-33.
4. Сабат Г. У лабіринтах утопії й антиутопії. – Дрогобич: Коло, 2002. – 160 с.

Отримано 17 січня 2012 р.

м. Дрогобич

Наталія Сквіра

УДК 821.161.1091“18”

ПОЕМА О. ПУШКІНА “РУСЛАН І ЛЮДМИЛА” І ПОВІСТЬ М. ГОГОЛЯ “СТРАШНА ПОМСТА”: НЕПОМІЧЕНА ПАРАЛЕЛЬ

У статті досліджуються паралелі між поемою “Руслан і Людмила” О. Пушкіна та повістю “Страшна помста” М. Гоголя; з’ясовано, що вони оприявнюються крізь призму біблійного символіко-алегоричного плану, на рівні зав’язки, хронотопу, образної системи, деталей, на ідейно-сюжетному рівні.

Ключові слова: літературні паралелі, народність, образна система, романтична фантазія, український фольклор.

Nataliya Skvira. Alexander Pushkin's poem “Ruslan and Ludmila” and Nikolai Gogol's story “A Terrible Vengeance”: Unnoticed parallels

The paper draws attention to the parallels between “Ruslan and Ludmila” by A. Pushkin and “A Terrible Vengeance” by N. Gogol. The author argues that those parallels should be investigated through the prism of biblical allegories and symbols which find their expression in the outset of the plot, chronotopos, key metaphors, artistic details and ideology of both texts.

Key words: literary parallels, national spirit, metaphor, romantic fantasy, Ukrainian folklore.

*Все кстати и некстати считали обязанностью
проговорить, а иногда исковеркать какие-нибудь
ярко сверкающие отрывки его поэм.
Гоголь “Несколько слов о Пушкине” (1832)*

Про Пушкіна та Гоголя, зокрема про їх знайомство, ідеологічні та літературно-естетичні взаємини, існує чимало досліджень. Утім під час перечитування творів цих письменників і далі зринають окремі сюжети, паралелі, котрі можуть стати ще одним доповненням до теми взаємовпливів митців та допомогти у трактуванні смислогенерувального компонента задуму того чи того твору, його контексту. Відтак об’єкт нашого дослідження – повість “Страшна помста” М. Гоголя та поема “Руслан і Людмила” О. Пушкіна.

Про знайомство Гоголя із цим твором свідчить лист письменника до О. С. Данилевського від 2 листопада 1831 р.: “Почти каждый вечер собирались мы: Жуковский, Пушкин и я. О, если бы ты знал, сколько прелестей вышло из-под пера сих мужей. У Пушкина повесть, октавами писанная: Кухарка, в которой вся Коломна и петербургская природа живая. – Кроме того, сказки русские народные – не то что Руслан и Людмила, но совершенно русские” [3, т. X, 214].

“Руськість”, яка так сподобалася Гоголеві, відлунює і в його ставленні до казок В. Жуковського, у яких уже немає “ничего германского”, – “появился новый обширный поэт и уже чисто русский” [3, т. X, 214]. У листі до В. Жуковського від 10 вересня 1831 р. Гоголь, захоплюючись його творчістю та казками Пушкіна, зазначив: “Боже мой, что то будет далее? Мне кажется, что теперь воздвигается огромное здание чисто русской поэзии, страшные граниты положены в фундамент, и те же самые зодчие выведут и стены, и купол, на славу векам, да поклоняются потомки и да имеют место, где возносить умиленные молитвы свои. Как прекрасен удел ваш, Великие Зодчие! Какой рай готовите вы истинным христианам!” [3, т. X, 207].

Зокрема, у цьому контексті нас цікавить також романтична фантазія як така і її тогочасна тріада творців: Жуковський – Пушкін – Гоголь.

“Руслан і Людмила”, за спостереженнями В. Белінського, П. Шеффера, Д. Благого, тісно пов’язана з поемою “Дванадцять днів” В. Жуковського, та нам з огляду на обрану тему важливі передусім паралелі поеми Пушкіна з ненаписаним твором старшого сучасника “Володимир”. Як зауважує Л. Назарова, “зіставлення деяких епізодів і деталей “Руслана й Людмили” з планом “Володимира”, на наш погляд, свідчить, що Пушкін не просто знав про задум Жуковського, а й читав план його поеми” [5, 220]. Аналізуючи обидва джерела, дослідниця виокремлює такі паралелі: початок і закінчення поеми та плану – місто Київ; герої – Володимир і його багачі; спільне ім’я Рогдай, узятє письменниками, на думку Л. Назарової, з “Історії держави Російської” Карамзіна; початок творів – бенкет (у Пушкіна – весілля Руслана та Людмили; у Жуковського – одруження Володимира з Милоликою, новгородською княжною); захоплення Києва печенігами; образ співця Бояна; ім’я Чорномора (запозичене, очевидно, з “Іллі Муромця” М. Карамзіна); співвідносяться також образи Фіна та Наїни Пушкіна з образами Антонія та Велледи в Жуковського; шапка-невидимка згадується Жуковським у “Думках для поеми” [5, 220].

Л. Назарова стверджує: “Твір Пушкіна був першим етапом його на шляху до народності, першою спробою молодого поета створити національну поему. Принципове значення мало звернення Пушкіна в кількох випадках до руських джерел (наприклад, народних казок), інтерес його до руської старовини (віднесення дії поеми до часів князювання Володимира в Києві), історичний елемент у поемі (захоплення Києва печенігами, а не татарами, як це зображувалось, незважаючи на історію, у билинах) і, нарешті, мова поеми, яка почасти наближається до розмовної народної говірки” [5, 221].

Наслідування цих “принципових” рис легко виявити у “Страшній помсті” Гоголя, яка була написана 1831 р. й мала підзаголовок “Старовинна бувальщина”. Коментатори Повного зібрання творів письменника схильні вважати, що знайомство Гоголя з “Історією русів”, фольклорні мотиви “великого грішника”, “побратимства”, пристрасть батька до дочки, український фольклор (думи, пісні), паралелі з повістю Тіка “П’єтро Апоне”, з якою, певно, був знайомий Гоголь, відбилися на “Страшній помсті” [3, т. I, 545-546]. У сучасних дослідженнях оприявнюються паралелі твору Гоголя зі “Сказанням про Бориса і Гліба”, “Наркіссом” Г. Сковороди, “Зрадником” О. Бестужева-Марлінського, теософською літературою (М. Вайскопф), пушкінською “Полтавою” (Р. Назіров), “Повістю минулих літ”, “Словом о полку Ігоревім” (А. Ранчин) тощо.

Так чи так, важко не погодитися з думками В. Розанова, котрий у процесі своєї “боротьби” з Гоголем (пор. “Я раб, взбунтовавшийся против своего господина. У меня нет ума его, его гения... Бороться с ним я не могу, с его схемами, с его обобщениями. Но я просто не хочу туда идти. – Куда ты меня тащишь, к своим колдунам и в свое колдовство. Я хочу умереть под старыми образами Руси. И не надо мне ни “Рима”, ни мертвой “Аннунциаты”), убачивши в ньому “ведуну”, котрий має “ведение настоящего и в значительной степени будущего начало”, у своїй праці “Гоголь” влучно завважив: “Гоголь – какой-то кудесник. Он создал третий стиль. Этот стиль назвали “натуральным”. Но никто, и Пушкин не создавал таких чудодейственных фантазий, как Гоголь. “Вий” и “Страшная месть” суть единственные в русской литературе, по фантастичности вымысла, повести, и притом такие, которым автор сообщил живучесть, смысл, какое-то странное доверие читателя и свое” [8, 276].

Погоджуючись із висловлюванням Розанова стосовно унікальності “Страшної помсти”, спробуємо оприявнити ті паралелі, які все ж таки, на наш погляд, обґрунтовують її близькість до пушкінської поеми “Руслан і Людмила”.

З-поміж них – зав’язка обох творів. Прикметними рисами є, зокрема, *хронотоп Києва* та весілля із притаманним йому *бенкетом*:

“Руслан і Людмила”

“С друзьями в гриднице высокой
Владимир-солнце пировал;
Меньшую дочь он выдавал
За князя храброго Руслана
И мед из тяжкого стакана
За их здоровье выпивал.
Не скоро ели предки наши,
Не скоро двигались кругом
Ковши, серебряные чаши
С кипящим пивом и вином” [7, 68].

“Страшна помста”

“Шумит, гремит конец Киева: есаул
Горобець празднует свадьбу своего
сына. Наехало много людей к есаулу в
гости. В старину любили хорошенько
поесть, еще лучше любили попить, а
еще лучше любили повеселиться. <...>
Гостям поднесли варенуху с изюмом и
сливами и на немалом блюде коровай.
Музыканты принялись за исподку его,
спеченную вместе с деньгами и, на
время притихнув, положили возле себя
цимбалы, скрипки и бубны” [3, т. I, 245].

Головними складниками хронотопу Києва вважаємо образ Дніпра та гір. На думку Ю. Лотмана, “провали та гори складають рельєф “Страшної помсти”, до того ж там, де в цьому творі Гоголь, за умовами сюжету, не може підняти спостерігача над землею, він викривляє саму поверхню землі, загинаючи її краї (не тільки гори, а й море!) вгору” [4, 265].

Об’єднавчий елемент як у Пушкіна, так і в Гоголя – властивість гір бути прихистком темної сили – Чорномора й чаклуна:

“Вдоль берегов Днепра счастливых
Летят в клубящейся пыли” [7, 72];
“Днепра стал темен брег отлогий;
С востока льется ночи тень;
Туманы над Днепром глубоким...” [7, 73];
“Волшебник страшный Черномор,
Красавиц давний похититель,
Полнощных обладатель гор” [7, 74];
“Уж утро хладное сияло
На темени полнощных гор;
Но в дивном замке всё молчало” [7, 95];
“Смиренно внемлет Черномор;
Домой он с витязем пустился;
Летит – и мигом очутился
Среди своих ужасных гор” [7, 116];

“Любо глянуть с середины Днепра
на высокие горы, на широкие луга,
на зеленые леса! Горы те – не горы:
подошвы у них нет, внизу их, как и
вверху, острая вершина и под ними и
над ними высокое небо. Те леса, что
стоят на холмах, не леса: то волосы,
поросшие на косматой голове лесного
деда. Под нею в воде моется борода, и
под бородою, и над волосами высокое
небо. Те луга – не луга: то зеленый
пояс, перепоясавший посередине
круглое небо, и в верхней половине и в
нижней половине прогуливается месяц”
[3, т. I, 246];

“Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит сквозь леса и горы полные воды свои. Ни зашелохнет; ни прогремит. Глядишь, и не знаешь, идет, или не идет его величавая ширина, и чудится, будто весь вылит он из стекла, и будто голубая зеркальная дорога, без меры в ширину, без конца в длину, реет и вьется по зеленому миру” [3, т. I, 268];

“Вот он стоит на горе и целит на него мушкет. Данило погнал коня прямо к нему... Козак, на гибель идешь!.. Мушкет гремит – и колдун пропал за горою” [3, т. I, 267];

“Раздольны и велики есть между горами озера. Как стекло, недвижимы они и, как зеркало, отдают в себе голые вершины гор и зеленые их подошвы. Но кто среди ночи, блещут, или не блещут звезды, едет на огромном вороном коне? какой богатырь с нечеловечьим ростом скачет под горами, над озерами, отсвечивается с исполинским конем в недвижных водах, и бесконечная тень его страшно мелькает по горам?” [3, т. I, 272].

Аналізуючи образну систему, звернімо увагу передусім на образи Чорномора – чаклуна, паралелі в зображенні їх натури (“коварный, злобный” – “нечестивый грешник”) та зовнішності (борода):

“Коварный, злобный Черномор...
Рожденный карлой, с бородой...”
[7, 103];

“Нечестивый грешник! уже и борода давно поседела, и лицо изрыто морщинами, и высох весь, а всё еще творит богопротивный умысел”
[3, т. I, 270].

Річ, якою володіють обидва герої, – чудодійна шапка. У Чорномора – невидимка, у чаклуна – чалма, “исписанная вся не русскою и не польскою грамотою”:

“В досаде скрытой Черномор,
Без шапки, в утреннем халате,
Зевал сердито на кровати” [7, 95];

“Пан Данило стал вглядываться и не заметил уже на нем красного жупана... на голове какая-то чудная шапка, исписанная вся не русскою и не польскою грамотою” [3, т. I, 257];
“...И опять стоит колдун неподвижно в чудной чалме своей” [3, т. I, 258].

На ідейно-сюжетному рівні вирізняються:

– наміри Чорномора і чаклуна захопити чужих дружин і подальші бої, які розпалюються через Людмилу та Катерину:

“Хладея, слышит грозный крик:
“Она моя!” – и в тот же миг
Зрит колдуна перед очами” [7, 113];

“Я поставлю на своем, я заставлю тебя сделать, что мне хочется. Катерина полюбит меня!..” [3, т. I, 259].

- пророчий сон Руслана і віщий сон Катерини;
- зустріч Руслана і чаклуна зі старцем.

Об'єднаними символічними елементами постають сакральний образ старця-схимника, образ печери, лампади, святої книги:

“Но вдруг пред витязем пещера;
В пещере свет. Он прямо к ней
Идет под дремлющие своды,
Ровесники самой природы.
Вошел с уныньем: что же зрит?
В пещере старец; ясный вид,
Спокойный взор, брада седая;
Лампада перед ним горит;
За древней книгой он сидит,
Ее внимательно читая.

“Добро пожаловать, мой сын! –
Сказал с улыбкой он Руслану. –
Уж двадцать лет я здесь один
Во мраке старой жизни вяну;
Но наконец дождался дня,
Давно предвиденного мною...” [7,73];

“Одинок сидел в своей пещере
перед лампадою схимник и не сводил
очей с святой книги. Уже много лет,
как он затворился в своей пещере.
Уже сделал себе и досчатый гроб, в
который ложился спать вместо постели.
Закрыв святой старец свою книгу и
стал молиться... Вдруг вбежал человек
чудного, страшного вида” [3, т. I, 276].

При уважному аналізі впадають в око також такі деталі пушкінської поеми “Руслан і Людмила”, котрі пронизують інші твори Гоголя. Наприклад, привид, який лякає риболовів:

“И слышно было, что Рогдая
Тех вод русалка молодая...
На дно со смехом увлекла,
И долго после, ночью темной,

Бродя близ тихих берегов,
Богатыря призрак огромный
Пугал пустынных рыбаков” [7, 94].

Чи не асоціюється він із привидом, що з'явиться у фіналі гоголівської “Шинелі”: “И точно, один коломенский будочник видел собственными глазами, как показалось из-за одного дома привидение” [3, т. III, 173]?

А ще – Руслан, який сидить на чаклунові й підіймається до небес:

“Волшебник силится, крихтит,
И вдруг с Русланом улетает...
Летят над мрачными лесами,

Летят над дикими горами,
Летят над бездною морской”
[7, 115-116].

Чимось він нагадує польоти Хоми з панночкою: “Он слышал только, как билось его сердце; он видел, как старуха подошла к нему, сложила ему руки, нагнула ему голову, вскочила с быстротою кошки к нему на спину, ударила его метлой по боку, и он, подпрыгивая, как верховой конь, понес ее на плечах своих”; “Наконец, с быстротою молнии выпрыгнул из-под старухи и вскочил в свою очередь к ней на спину” [3, т. II, 185, 187].

Над деталями – своєрідними метафорами у творчості Гоголя – тяжіє символіко-алегоричний план повісті “Страшна помста”, розкодувати який непросто. До того ж йому властиві аналогії з пушкінським сюжетом про помсту. На думку Р. Назірова, котрий історію зради і трагедію Катерини пов'язує з пушкінською “Полтавою”, “спільних деталей – безліч. Візьмемо хоча б мотив інцестуозних посягань чаклуна на свою дочку; у Пушкіна цей мотив – латентний. Мазепа звабив хрещеницю, що за російськими поняттями прирівнювалося до інцесту. Фабульний інваріант “Полтави” і “Страшної помсти” складається з таких мотивів: 1) злочинна пристрасть старця до своєї дочки (=хрещениці); 2) чаклунство задля влади над нею; 3) роздвоєння героїні між чаклуном

і близькою їй людиною, яка перешкоджає його злочинній пристрасті; 4) убивство чаклуном цієї людини; 5) божевілля героїні; 6) заклик чаклуном ворогів на землю батьківщини; 7) покарання чаклуна силами вищої справедливості” [6, 21]. Дослідник дійшов висновку про те, що “у Гоголя ця фабула міфологізована. Темою “проклятого роду” він відтворив патріархально-родове мислення, не приховавши його розходжень із християнською мораллю. Патріотизм дістає міфічне обґрунтування (свій етнос – носій найдавніших цінностей, суть абсолютно-добре)” [6, 21].

Порівняймо гоголівську повість із “Русланом і Людмилою”. В обох творах присутня історія двох братів (Голова і Чорномор – Іван і Петро) і чітко виражений мотив убивства – заздрість:

“Мой дивный рост от юных дней
Не мог он без досады видеть
И стал за то в душе своей
Меня, жестокий, ненавидеть” [7,103];
“Злодей в глубокой тишине,
Привстав, на цыпочках ко мне
Подкрался сзади, размахнулся;
Как вихорь, свистнул острый меч,
И прежде, чем я оглянулся,
Уж голова слетела с плеч...” [7,104-105];

“Взял Петро половину королевского жалованья, но не мог вынести того, что Иван получил такую честь от короля, и затаил глубоко на душе месть. <...> Оглянулся (Петро. – Н. С.) и толкнул названного брата в провал. И конь с козаком и младенцем полетел в провал” [3, т. I, 280].

Утім, як розгортається сюжет Пушкіна? Руслан вибачає чаклуна:

“Счастливый князь ему простил;
Лишенный силы чародейства,
Был принят карла во дворец” [7,137].

Отже, помста відсутня.

У Гоголевому творі відбувається страшна помста, а чаклун – останній із роду Петра – “злодей, якого еще и не бывало на свете!” [3, т. I, 281]. Біблійні мотиви “Страшної помсти” та образ апостола Павла пов’язують цей гоголівський твір із другим томом “Мертвих душ”, котрий увиразнює своєрідний вектор еволюції релігійної думки Гоголя у змалюванні та тлумаченні окремих біблійних істин.

Уперше апостол Павло згадується вже у “Страшній помсті”: “Катерина! постой на одно слово: ты можешь спасти мою душу. Ты не знаешь еще, как добр и милосерд Бог. Слышала ли ты про апостола Павла, какой был он грешный человек, но после покаялся и стал святым” [3, т. I, 262]. Цікавим видається й той факт, що в сюжетах обох творів (“Страшна помста” та другий том “Мертвих душ”) можна спостерегти схожі деталі, аналізуючи образи “рятівників” – Катерини й Муразова та “в’язнів” – чаклуна й Чичикова.

Наприклад, аналогії в описі розташування героїв:

“В глубоком подвале у пана Данила
за тремя замками сидит колдун,
закованный в железные цепи”
[3, т. I, 260];

“Промозглый старый чулан с запахом сапогов и онуч гарнизонных солдат, некрашенный стол... вот обиталище, где помещен был наш герой” [3, т. VII, 109];

на рівні умов рятівників:

Катерина: “Слушай, я выпущу тебя; но если ты меня обманываешь... и, вместо того чтобы покаяться, станешь опять братом черту?” [3, т. I, 263];

Муразов: “Не знаю, удастся ли это сделать, но буду стараться. Если же, паче чаянья, удастся, Павел Иванович, – я попрошу у вас награды за труды: бросьте все эти поползновенья на эти приобретения” [3, т. VII, 113];

на рівні мотивації героїв:

“Если бы мне удалось отсюда выйти, я бы все кинул. Покаяюсь: пойду в пещеры, надену на тело жесткую власяницу, день и ночь буду молиться Богу” [3, т. I, 262];

“Спасите только, Афанасий Васильевич! – вскричал он. – Поведу другую жизнь, последую вашему совету! Вот вам мое слово!” [3, т. VII, 256];

на рівні виконання рятівниками обцяного:

Катерина: “...Я спасла душу, – сказала она тихо. – Я сделала богоугодное дело” [3, т. I, 263];

“Послушайте-с, Павел Иванович, – сказал он (Муразов. – Н. С.), – я привез вам свободу на таком условии, чтобы сейчас вас не было в городе” [3, т. VII, 122].

Доля Чичикова складається, згідно із задумом письменника, інакше, ніж у батька Катерини, хоча тема боротьби зі злом об'єднує ці твори.

У біблійному контексті старозавітна істина “Хто вилле кров людську з людини, то виллята буде його кров” (“Кто прольет кровь человеческую, того кровь прольется рукою человека”) (Бут. 9:6) [2, 8] заміщується новозавітною, відповідно до якої лише Господь має право карати зло: “Мені помста належить, Я відплачу, говорить Господь” (див. П. Зак. 32:35, Римл. 12:19, Євр. 10:30) [2, 218, 191, 257]. Ю. Барабаш слушно розмірковує: “Весь фінал епілогу (“Страшної помсти”. – Н. С.) набуває дихотомічного характеру, триголосья трансформується у діалог, в якому переплітаються, стикаються, суперечать одне одному і разом з тим одне одного доповнюють різні, щоб не сказати – протилежні, моральні засади. З одного боку, замислений Іваном план помсти не відкинуто, має статися все те, про що він благає, тобто бере гору старозавітний принцип відплати злом за зло, з другого – той принцип об'єктивно поставлено під сумнів, Іванів план по суті морально засуджено фактом покарання його автора, і в цьому відчуваємо передвістя Нового – від Сина Божого – Закону...” [1, 69].

На наш погляд, колізія, прихована в підтексті Гоголевої повісті, не може трактуватися однозначно й викликає принаймні кілька міркувань: добро не торжествує, зло не покаране, а вічно на коні своїм “с закрытыми очами, и так виден, как бы стоял вблизи” сидить “дивный рыцарь”, якому, за словами Бога, “не буде царства небесного”. Він – своєрідний попередник образу Ревізора, котрий символізує апокаліптичну природу буття, наближення кінця світу та Страшний суд, який цього разу вершитиме Господь.

Отож із-поміж багатьох паралелей до гоголівської повісті “Страшна помста” виявляється ще одна – поема Пушкіна “Руслан і Людмила”, аналогії з якою оприявнюються не лише крізь призму біблійного символіко-алегоричного плану, а й на рівні зав'язки, хронотопу, образної системи, деталей, на ідейно-сюжетному рівні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабаш Ю.* “Страшна помста”: третій вимір // *Сучасність.* – 2000. – №11.
2. *Біблія*, або книги Святого письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. – Б.м., 1994. – 959, 296 с.
3. *Гоголь Н.* Полное собр. соч. – М.; Ленинград, 1937 – 1952.
4. *Лотман Ю.* Художественное пространство в прозе Гоголя // *Лотман Ю.* В школе поэтического слова: Пушкин. Лермонтов. Гоголь. – М., 1988.
5. *Назарова Л.* К истории создания поэмы Пушкина “Руслан и Людмила” // *Пушкин: Исследования и материалы.* – М.; Ленинград, 1956. – Т. 1.
6. *Назирова Р.* Традиции Пушкина и Гоголя в русской прозе. Сравнительная история фабул: Автореф. дис. ... докт. фил. наук: спец. 10.01.01 “Русская литература”. – Екатеринбург, 1995.
7. *Пушкин А.* Сочинения. – К., 1955.
8. *Розанов В.* Мысли о литературе. – М., 1989.

Отримано 17 травня 2012 р.

м. Київ